

Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту
психології імені Г.С. Костюка НАПН України
**Цінність батьківсько-дитячих стосунків у процесі особистісного
розвитку дошкільника**

Савченко Ю.Ю.

м. Київ

Анотація

У статті розглянуті аспекти становлення психологічної статі дітей старшого дошкільного віку у системі «батьківсько-дитячих стосунків». Проаналізовано ставлення батьків відповідно до статі дитини дошкільного віку.

Аннотация

В статье рассмотрены аспекты становления психологического пола детей старшего дошкольного возраста в системе «детско-родительских отношений». Проанализировано отношение родителей соответственно полу ребёнка дошкольного возраста.

Інтенсивні зміни в сучасній українській сім'ї, актуальні тенденції її розвитку, особливо в умовах великих мегаполісів, зумовлюють потребу в переосмисленні та уточненні вимог до підготовки молоді до сімейного життя, що безпосередньо пов'язане з процесом формування психологічної статі особистості – чоловіка і жінки. Інтерес до зазначеної проблеми обумовлений не тільки тим, що становлення статі – одне з найважливіших історико-культурних, соціальних питань, а й тим, що сучасна вимога індивідуального підходу до формування особистості не може бути реалізована без врахування психологічної статі дитини. У зв'язку з цим у сучасних психолого-педагогічних дослідженнях дедалі частіше робляться спроби розглянути особистісний розвиток у нерозривній єдності з формуванням людини певної статі, що визначає зміст поведінки індивіда як чоловіка або жінки, хлопчика або дівчинки.

У дослідженні процесу становлення психологічної статі старшого дошкільника слід враховувати, що успішність цього процесу залежить від

©Ю.Ю. Савченко

Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

характеру емоційних стосунків хлопчиків і дівчаток з матір'ю і батьком, компетентності й престижу батьків тієї самої статі, що й дитина, а також від характеру статево-рольової взаємодії у системі батьківсько-дитячих стосунків (Т. Архіреєва, Т. Брагіна, Г. Варга, О. Карабанова, А. Чекаліна). Важливе значення для розвитку статевої самосвідомості дошкільників має їх взаємодія з батьками, котрі навчають дітей співіснувати відповідно до загальноприйнятих суспільних стереотипів.

Згідно з дослідженнями радянських психологів Л. Виготського, О. Леонтьєва, С. Рубінштейна – розвиток психіки у дитини відбувається шляхом соціального наслідування, привласнення суспільного досвіду, а єдиною можливістю осягнення і засвоєння досвіду попередніх поколінь виступає для маленької дитини спілкування з дорослими.

Через спілкування дорослих з дітьми відбувається виховання як цілеспрямований розвиток дитячої особистості. Одним із важливих завдань цього є налагодження добрих інтерперсональних відносин з особами своєї і протилежної статі.

Неодмінними умовами контакту дитини і дорослого виступають постійність спілкування з одними і тими самими людьми та тривалість цих взаємин у сім'ї.

В наш час багато досліджень присвячено вивченню різних аспектів впливу сімейних стосунків на особистісний розвиток дитини. Загальновизнаним є факт унікальності внеску сім'ї в емоційно-моральний розвиток особистості.

У зв'язку з цим особливо актуальними для нашого дослідження стають положення про становлення психологічної статі дитини у процесі батьківсько-дитячої взаємодії. Слід також враховувати, що ефективність процесу становлення статевої ідентифікації де термінується відповідною взаємодією батьків з дітьми, яка спрямовує розуміння хлопчиками і дівчатками суспільних статевоїх стереотипів; активним наслідуванням дітьми статево-рольової поведінки, що відбувається під час засвоєння

Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України
ними психологічних рис своєї статі і проявляється у зовнішніх формах поведінки дошкільників [4].

Особливості сімейного впливу відображають об'єктивні детермінанти особливостей формування особистості дитини. Однак головний інтерес викликають – з точки зору практичних завдань психологічної допомоги сім'ї – батьківське ставлення і його вплив на процеси становлення психологічної статі у дітей. Батьківське ставлення – означає виховний процес у сім'ї: це синонім таких термінів, як батьківське виховання, батьківські відносини, тип виховання.

Отже, батьківсько-дитячі стосунки становлять найважливішу підсистему сімейного виховання і розглядаються як пролонговані, довготривалі відносини дитини і батьків, опосередковані їх психологічними особливостями. На відміну від інших різновидів міжособистісних відносин дитячо-батьківські стосунки відзначаються високим рівнем їх значущості для обох сторін.

Розглядаючи батьківсько-дитячі стосунки як пріоритетну детермінанту психічного розвитку і процесу соціалізації дошкільників, подамо основні психологічні характеристики взаємодії дитини з батьками:

- характер емоційного зв'язку (з боку батьків – це емоційне прийняття дитини, тобто батьківська любов, з боку дитини – емоційне ставлення до батьків, дитина відчуває прихильність до батьків);
- наявність стійких мотивів у сімейному вихованні;
- включеність батьків у процес піклування про дитину;
- забезпечення автономії дитини під час розв'язання проблемних та конфліктних ситуацій;
- соціальний контроль (додержання прав, обов'язків, вимог, заборон; а також визначення їх змісту, кількості, способів контролю, санкцій (заохочення і підкріплення), батьківський моніторинг);
- стійкість і послідовність (чи суперечливість) сімейного виховання.

Перелічені психологічні характеристики взаємодії дитини з батьками справляють вплив на інтегровані показники дитячо-батьківських стосунків:

– батьківську позицію, яка визначає характер емоційного прийняття дитини, мотиви та цінності виховання, наявний образ дитини й усвідомлення самого себе як батька, модель батьківської рольової поведінки;

– тип сімейного виховання, яким задаються параметри емоційних стосунків, стиль спілкування та взаємодії, ступінь задоволення потреб дитини, особливості батьківського контролю та послідовність його реалізації;

– образ батьків як вихователів і образ системи сімейного виховання у дитини, що визначає мету досягнення узгодженості й співпраці у розв'язанні завдань спільної діяльності і забезпечує потрібні для гармонійного розвитку дитини умови [10].

Таким чином, роль і вплив батьків на становлення психологічної статі змінюються під впливом зміни виховної парадигми. Ця зміна відбувається у процесі переходу від суб'єкт-об'єктної до суб'єкт-суб'єктної взаємодії між батьками і дитиною. Такі стосунки характеризуються проявом гуманістичного настановлення у сімейному вихованні, що сприяє розвитку суб'єктної взаємодії у сім'ї і встановленню статусу дитини як рівноправного учасника батьківсько-дитячих стосунків.

Для більш повної характеристики психологічної статі проаналізуємо процес її зародження. На думку багатьох дослідників, розвиток дитини до двох-трьох років – це період раннього природного симбіозу між нею і матір'ю, період первинної статевої ідентифікації для дітей обох статей [1; 2]. Це приводить до того, що згодом перед хлопчиками постає проблема переключення з ідентифікації з матір'ю на опанування чоловічої ролі. Цей процес може ускладнюватись через певну незрозумілість моделі

Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України
батька за таких умов: батько менше часу проводить з дітьми, ніж мати; мати намагається утримати симбіотичні стосунки з дитиною за межами природного симбіозу.

У своїх дослідженнях А. Захаров стверджує, що у дитини до п'яти років виражена потреба в емоційному контакті та любові з батьком протилежної статі. Любов і симпатія поширюються не тільки на батьків, а й на інших представників тієї самої статі, включаючи однолітків. Ставлення до дітей неоднакової статі є різним, але здебільшого неусвідомлюваним. Дослідники твердять, що такий стан проблеми обумовлений пренатальним розвитком дитини. Батьки чекають на дитину (хлопчика або дівчинку), намагаються слідкувати за положенням плоду, його рухами; вгадати стать дитини. Відомо, що батьки хочуть мати дітей обох статей, але хлопчиків бажають мати значно частіше ніж дівчаток. Особливо ця тенденція виражена у батьків-чоловіків. До того сім'ї, які мають дівчаток, більшою мірою схильні до продовження процесу дітонародження, ніж сім'ї, які вже мають хлопчиків.

У цей період на формування батьківського ставлення до дитини впливає чинник бажаності – небажаності її народження. Деякі дослідження свідчать, що підґрунтям психосоматичної дезінтеграції людини може виступати ставлення жінки до ще не народженої дитини. За даними І. Лангемейер і З. Матейчик, небажані хлопчики менш інтелігентні, у них нижчий рівень домагань; у свою чергу, небажані дівчатка демонструють тенденцію до домінування, вони самостійніші, краще досягають поставлених цілей. Тому батьківське ставлення детермінує і чинник бажаності й небажаності статі дитини [5].

На думку А. Захарова, недостатню любов відчувають ті діти, стать яких не відповідає очікуваній. Він зазначає, що хлопчика тоді люблять, коли він виправдовує очікування: є тихим та непомітним у поведінці. А коли він свавільний та впертий, то зустрічає від батьків підкреслене неприйняття: роздратування та невдоволення. В останньому випадку

Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України частіше й фізичні покарання. При появі дівчинки замість хлопчика невдоволення батьків досить часто зумовлюється м'якістю характеру дівчинки, її підвищеною емоційною чутливістю, ніжністю та вразливістю. Іноді дитина викликає роздратування через свою схожість на одного з батьків, до якого є, хоч і приховане, але неприязне ставлення.

Отже, більшість батьків приймає стать дитини, але в деяких випадках спостерігаються прояви байдужості через те, що замість дівчинки з'явився хлопчик. Іноді незадоволення, яке тривалий час позначається на ставленні до дитини, призводить до нав'язування їй стереотипів поведінки іншої статі.

З'ясовано, що дівчатка у період новонародження частіше потрапляють на руки до матерів, їх частіше пестять та голублять, вони отримують більше вербальної стимуляції, хоча щодо цього є й інші думки. Цікавим є той факт, що однакові особливості зовнішнього вигляду та поведінкові прояви малюка викликали зовсім різні реакції у дорослих залежно від того, вважали його хлопчиком або дівчинкою. При цьому дорослі не зважали на певну невизначеність статевих ознак і були впевнені у правильності свого рішення про стать дитини [2].

В руслі необіхевіористичних досліджень про вплив різноманітних соціальних підкріплень батьків на поведінку маленьких дітей працював Дж. Блок [11]. Він з'ясував, що батьки більш диференційовано ставляться до дитини залежно від статі, ніж матері. Якщо батьки майже не взаємодіють ні з синами ні з доньками протягом першого року життя, то в подальшому вони у два рази більш активні у взаємодії з синами, ніж з доньками, матері ж ставляться однаково до дітей обох статей упродовж цих двох років.

Зазначимо, що відмінності у статевій соціалізації хлопчиків і дівчаток тривалий час вивчалися без врахування тих впливів, які здійснює кожен з батьків. На сучасному етапі думки більшості дослідників досить однотайні: домінуючим чинником у процесі

Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України
виховання є особистість батьків. Дослідження материнської депривації та неблагополучних сімей дали змогу визначити пріоритетний вплив матері на розвиток психіки дитини. Роль матері не зводиться лише до функцій первинної соціалізації, сенсорної стимуляції та емоційної підтримки дитини. Наголошується на особливо значущому внеску матері у навчання дитини мові і спілкуванню; в озброєння дошкільника етичними нормами соціальної поведінки як проєкції власного життєвого досвіду.

Для подальшого визначення показників прояву психологічної статі дітей та батьківсько-дитячих стосунків старших дошкільників розглянемо основні детермінанти їх становлення.

На думку М. Обозова [7], еталон матері та уявлення про жінку відіграють значну роль у подальшому виборі чоловіком дружини та його стосунках з нею: можливо, такий процес відбувається завдяки особливій значущості матері для хлопчика. В дослідженнях ученого йдеться також про те, що батько здійснює більш слабкий вплив на формування еталонів майбутнього чоловіка у доньки, хоча з приводу цього питання існують й інші погляди. Крім того, тривалий час вважалося, що батько – на відміну від матері – не впливає на статеву соціалізацію дітей. Але останнім часом вчені з'ясували значення образу батька для психічного розвитку хлопчиків. У разі відсутності такого образу дитині не вистачає того, в чому виявляються особливості чоловічої психіки, що призводить до зниження соціальної активності та появи інфантилізму.

Так, на відміну від дітей, які мали батька або втратили його у старшому дошкільному віці, у дітей 4-5 років відсутність батька впливала на порушення їх сексуально-рольової орієнтації, виникнення конфліктів з однолітками у спільних рольових іграх. У результаті дійшли висновку, що образ батька як у хлопчиків, так і у дівчаток сприяє формуванню більш адекватної «Я-концепції» дитини і спрямовує розв'язання завдань когнітивного характеру і міжособистісного спілкування. В останні роки з'явилася загроза зниження батьківського авторитету та загальної

Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України
фемінізації сімейних стосунків. Учених також непокоїть загальна фемінізація сімейного виховання, яка негативно впливає на гармонізацію особистісного розвитку дітей.

Відомо, що для формування адекватних моделей материнської та батьківської поведінки в дошкільному віці особливе значення має досвід взаємин з обома батьками. Тому для повноцінного становлення дитячої особистості важливими є статево-рольові стосунки між чоловіком і жінкою, матір'ю і батьком, що їх наслідують діти. Результати досліджень впливу особистості батьків підтверджують думку про те, що їх стать відіграє певну роль у становленні психологічної статі дітей. Диференціація ставлення матерів щодо дітей різної статі бере свій початок у вроджених задатках і спрямовується їх соціальною поведінкою.

У своїх дослідженнях К. Гутова вказує на наявність підвищеної активності вихователя щодо дитини своєї статі: жінки більш прихильні до дівчаток і підкріплюють їх поведінку „відповідно” до бажаної статевої ідентифікації. Дослідниця показала, що матері і батьки виконують різні функції у статево-рольовій соціалізації дітей: кожен з батьків у своїх стосунках з дітьми схильний більше зважати на особу своєї статі, ніж дотримуватися позиції дитини іншої статі [5]. Тобто мати при спілкуванні з донькою орієнтується на її психологічні властивості, а батько намагається реагувати на поведінку доньки, схиляючись до позиційних аспектів.

Тим часом Д. Берісон відзначає, що розвиток у дитини статево-рольових стереотипів пов'язаний більше з соціалізуючим впливом батьків протилежної статі, ніж із впливом одного з батьків спільної статі. Тобто батько іншої статі більшою мірою підкріплює обумовлену культурою стереотипну поведінку дитини.

Отже, існують протилежні уявлення про вплив батька і матері на розвиток психологічної статі дитини. У своєму дослідженні ми спираємось на поняття про те, що особистий батьківський приклад як

Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

провідний і суттєвий чинник сімейного виховання легше засвоюється у межах своєї статі. Тобто для хлопчика зразком поведінки є батько, для дівчинки – мати. Саме тут має місце така проекція – залежність психіки від статі та чутливість до виховання (типу батьківського ставлення). Мати створює емоційний клімат, від якого більшою мірою залежить формування основної емоційної структури дитини, а батько відіграє істотну роль у нормативному формуванні світу дитини, утворенні ієрархії цінностей та основних етичних оцінок, а також у створенні образу самого себе, що безпосередньо впливає на становлення психологічної статі дитини.

На думку Дж. Стоккарда і М. Джонсона, батьки більше заспокоюють дівчаток, коли вони засмучені, ніж хлопчиків; відповідно матері – синів, дозволяючи їм більше проявляти агресію щодо батька й інших дітей, ніж дівчаткам. Тут має місце перехресний вплив батьків – матері більш терплячі до синів, а батьки – до доньок. Ці дослідження підтверджують те, що виховний тиск на дівчаток менший, водночас ширший прийнятний діапазон їх поведінки та успіхи у школі. Хлопчики зазвичай отримують більший тиск для упередження вчинків, які суперечать вимогам чоловічої ролі. Хлопчиків частіше карають, але й більше заохочують, дозволяють більше проявів агресивності, пропонують більшу, ніж дівчаткам, ступінь автономії і самостійності, сміливості та винахідливості.

У спеціальному дослідженні І. Луніна показано, що бути хлопчиком (через існуючу систему покарань та заборон щодо них) більш складно, ніж дівчинкою [6]. Перелічені особливості виховання пов'язані з різними негативними проявами – приміром, у дітей, з дезадаптивними процесами. На думку В. Кагана, психогенна шкільна дезадаптація по-різному проявляється у хлопчиків і дівчаток. За даними Й. Лангемейер і З. Матейчик, у клієнтурі дитячої психологічної служби відмічається у три рази більше хлопчиків, ніж дівчаток [5]. Ще більш виражена ця відмінність у дітей з тяжкими порушеннями поведінки.

Таким чином зазначимо, що біологічні статеві відмінності, відмінності у будові тіла, конституціях дітей, силових характеристиках, початку статевого дозрівання також сприяють виникненню диференційованого підходу до виховання і формування особистості хлопчиків і дівчаток з перших років життя. На думку багатьох психологів, поведінка дорослих залежить від статі дитини. Вважається, що батьки більш жорстко ідентифікують себе з дитиною своєї статі і формують у неї власні моделі поведінки.

Останнім часом поширюється думка про те, що на рівні усвідомлення батьки не диференціюють своє ставлення до дітей відповідно до статі: більше того, батьки зазвичай змінюють типи ставлення до дітей, що призводить до „фемінізації” хлопчиків та „маскулінізації” дівчаток. Причиною цього, ймовірно, є те, що батьки не враховують психологічної специфіки статі дитини й опосередковано посилюють цю тенденцію, не розуміючи принципів емансипації. З другого боку, чітке настановлення на дотримання традиційних статево-рольових відмінностей, які не відповідають зміненим умовам, може бути патогенним фактором, під впливом якого у людей виробляються однобічні та нереалістичні критерії маскулінності/фемініності.

У численних дослідженнях психологів і педагогів наголошується на виховній значущості внутрішньосімейних стосунків, які складаються з двох сімейних підсистем – подружньої та батьківської. Як правило, стосунки у сім'ї визначаються характером подружніх стосунків. На жаль, наявних досліджень, де встановлюється характер спілкування подружжя та його вплив на становлення психологічної статі дітей, недостатньо для того, щоб розробити чітку типологію.

Вивчення впливу подружніх стосунків на формування особистості дитини показало, що позитивний сімейний клімат – умова успішного становлення психологічної статі дитини.

Наприклад, у дослідженні Є. Новікової підкреслюється той факт, що, споглядаючи за батьками та несвідомо наслідуючи їх, дитина з раннього віку засвоює дорослі, сімейні зразки поведінки. У неї з раннього дитинства формується емоційне настановлення щодо майбутнього подружжя. З властивою дітям некритичністю вона запам'ятовує, як спілкуються між собою батьки, і, ставши дорослою, найчастіше несвідомо відтворює у своїй сім'ї засвоєні у дитинстві засоби спілкування [8].

На думку В. Сікорової, доброзичливі сім'ї, в яких панують любов та взаємна повага між подружжям у поєднанні з просоціальною спрямованістю, викликають у дитини почуття психологічного комфорту, безпеки у соціальних контактах, що позначається на відчутті адекватності власних статевих проявів [9]. О. Захаров підтверджує думку про те, що при порушеннях рівноваги у подружніх стосунках, коли хтось з батьків одноосібно домінує у сім'ї – (особливо мати), погіршується навичка вираження поведінки, відповідної статі [3].

Таким чином, батьківсько-дитячі стосунки утворюють важливу підсистему стосунків у сім'ї, що є цілісною системою, і можуть розглядатися як безперервні, тривалі та опосередковані віковими особливостями дитини і батьків стосунки. Роль образу батьків і дитини у батьківсько-дитячих стосунках полягає в орієнтуванні у цій системі стосунків з метою досягнення узгодженості та співпраці у розв'язанні завдань спільної діяльності і забезпечення необхідних умов гармонійного розвитку дитини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арнаутова Е.П. Коррекция детско-родительских отношений в семьях, образовавшихся при повторном браке матери / Елена Павловна Арнаутова // Психолог в детском саду. – 2004. – №3. – С. 85–97.

2. Арутюнова Л.А. Пути и средства воспитания мальчиков и девочек в семье

Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (на матеріалі Армянської ССР): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Л. А. Арутюнова. – М., 1988. – 24 с.

3. Захаров А.И. Предпосылки патогенетически обоснованной семейной психотерапии детей с невротическими расстройствами / Александр Иванович Захаров // Семейная психотерапия при нервных и психических заболеваниях. – Л.: Медицина, 1988. – С. 75-86.

4.Иванова Г.Е. Особенности половой идентификации ребенка в первые годы жизни / Г.Е. Иванова // Проблемы формирования ценностных ориентации и социальной активности личности / отв. ред. В.С. Мухина. – М.: Изд-во МШИ, 1984. – С. 91–95.

5. Лангмейер И. Психическая депривация в детском возрасте / И.Лангмейер, З.Матейчек. – Прага: Авиценум, 1984. – 334 с.

6. Лунин И.И. Структура полоролевого репертуара и формирование личности ребенка / И.И. Лунин // Психиатрические аспекты педиатрии. – Л.: ЛПМИ, 1985. – С. 91–114.

7. Непомнящая Н.И. Становление личности ребенка 6-7 лет / Нинель Иолантьевна Непомнящая. – М.: Педагогика, 1992. – 160 с.

8. Овчарова Р.В. Родительство как психологический феномен : [учеб. пособие] / Раиса Викторовна Овчарова. – М.: Моск. психолого-социальный институт, 2006. – 496 с.

9. Сикорова В.И. Общение в семье как фактор формирования личности (опыт социально-психол. исследования): автореф. дисс. ... канд.филос.наук. – Л.,1974. – 21 с.

10. Юферева Т.И. Проблема формирования психологического пола ребенка / Т.И. Юферева // Психологические основы формирования личности в условиях общественного воспитания: тез докл. Всесоюзн. конф. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – С. 66–67.

11. Block J. Issues problems and pitfalls in assessing sex differences / J. Block. // Merrill Palmer Quarterly. – 1976. – Vol. 22. P/ 283–308.

Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту
психології імені Г.С. Костюка НАПН України

Annotation

In the article the aspects of becoming of psychological gender of children of senior preschool age are considered in the system of «child-paternal relations». The relation of parents is analysed according to the gender of child of preschool age.